

УДК 2–523.6(477.51–25)»192»

І.В. Непотенко

**ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІЛЛІНСЬКОГО
МОНАСТІРСЬКОГО ПРОСТОРУ
У ЧЕРНІГОВІ У 1920-Х РР.
НА ОСНОВІ ЗБЕРЕЖЕНОЇ ТА
ВТРАЧЕНОЇ СИМВОЛІЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ**

Стаття присвячена проблематиці релігійного просторового виміру в умовах творення нової політичної дійсності на прикладі Іллінського монастиря у Чернігові. Увага зосереджена на вузлових церковних питаннях, охарактеризовано програмні положення як знаряддя уніфікаційної та антирелігійної політики у межах радянського концептуалізму.

Ключові слова: просторовий вимір, символізм, монастирський ансамбль, релігійний простір, екстремальність.

Розпад соціальної реальності на поля, плюралізм практик повсякдення спричинили зростання наукового інтересу до локальних соціокультурних форм буття, важливу роль у дослідженнях яких відіграє саме місто. У змінному дослідницькому контексті сформувався міждисциплінарний сегмент. Однак фрагментарність сучасного інтелектуального ландшафту породжує інформаційні прогалини, у той же час означає накопичення дослідницьких практик і в подальшому нарощування загальної історіографії.

У межах дослідницького концепту на сьогодні історіографія визначена в основному регіональним підходом та археологічним спрямуванням, хронологічно сфокусована на давньоруському та бароковому періодах в історії Іллінського монастиря [1; 2]. Тож предметна спрямованість викликана нерепрезентативністю історіографії проблеми досліджуваного періоду та необхідністю заповнення інформаційного поля.

Початок 1920-х рр. – період суттєвої зміни символічної сфери і перенесення акцентів у системі знаковості на радянські маркери. Трансформація була викликана зовнішньою та внутрішньою екстремальністю попередніх років, яка виразилась у вигляді деформацій. Вона позначилась і на релігійному просторі, посилившись після 1917 р. Релігійний простір періоду становлення радянської влади характеризувався деякими типовими елементами, які трактувались як певні символи та визначалися під впливом специфіки процесів радянської епохи (соціально-політичні установки, економічні інтереси, формування співтовариств з єдиними цінностями, утопічність проєктів і складання особливого типу проєктної ментальності).

Кожне місто має набір визначених інфраструктурних будівель, які за своїм поєднанням та розташуванням створюють місцевий варіант уніфікованого образу. Місто змінюється, однак зберігає певну спадковість етапів. Оскільки архітектурний символізм був виразником попередніх епох і не ототожнювався з радянською владою, то потребував модифікації, яка виразилась у видозміні її початкового функціонального призначення та у наданні характерної для нової епохи образності. Інфраструктура міста сформувалася до революції, маючи власні соціокультурні

домінанти (культові споруди), які забезпечували складання міського суспільства і формували самосвідомість містян. Цей ландшафт доповнювався закріпленими в ньому новими символами та міфами.

Постулати та цінності, які маркувалися церквою, не вписувались у радянський простір, а її вплив на світосприйняття городян ішов урозріз радянській ідеології. Церкви та монастирі, як складники релігійної системи, мали бути витіснені зі структур повсякдення. Нормативно-правові документи віддзеркалювали ставлення влади. У період зовнішньої екстремальності відбувалася підготовка програмних положень, направлених на ліквідацію монастирів і церков, що давало можливість шукати певних компромісів. Вона унеможлиблювала цілковиту націоналізацію. Першим кроком стало відокремлення церкви від держави та оголошення релігійних споруд і майна церковним надбанням та створення у липні 1919 р. Міжвідомчої комісії з ліквідації майна [3, арк. 26]. З налагодженням побутування ці процеси посилювалися, характеризуючись антирелігійною пропагандою та вилученням майна на користь голодуючих, оформленням відносин між релігійними громадами та державою у вигляді договорів, які часто-густо законодавчо виправдовували дії радянського керівництва щодо закриття церков [4, с. 94]. Антицерковна політика трансформувала і релігійну культуру.

У 1920-х рр. колишній комплекс Троїцько-Іллінського монастиря, відповідно до тодішнього розпланування міста, входив до позаміської території і розташовувався за два кілометри від Чернігова [5, арк. 15]. До революції Троїцько-Іллінський монастир був резиденцією Чернігівських єпархіальних преосвящених. Він складається з двох ансамблів – Іллінського та Троїцького, які різняться за віком та архітектурно-просторовими рішеннями. Іллінський включає Антонієві печери XI ст., Іллінську церкву XI ст. та дзвіницю XVII–XIX ст. До складу Троїцького входять дев'ять архітектурних споруд XVII–XVIII ст. [6, с. 94]

У 1920-х рр. доля кожного зі структурних ансамблів відрізнялася, на що вплинуло кілька чинників. Упродовж 1918–1921 рр. функціонування Троїцького монастиря стало можливим лише завдяки виконанню зобов'язань перед радянською владою у вигляді створення трудової комуні. Це дало можливість користуватися майном трьох церков монастиря (Троїцького, Стрітіння Господнього та Введенської церкви) та здійснювати в них богослужіння [7, арк. 193]. Руїнація житлового фонду, фінансова неспроможність здійснення ремонтів, політика оцивілення релігійного простору стали підґрунтям для передання будівель у користування установ Наросу, Наркомздорову (дитбудинку, інвалідного містечка) та створення нових типів радянських закладів (будинки Поволжя) [8, арк. 2]. Після ліквідації монастиря восени 1921 р. усі приміщення, за винятком головного храму, змінили своє функціональне призначення і набули світського характеру [9, арк. 1].

Щодо Іллінського ансамблю, то до революції його го-

ловна церква була парафіяльною, а до складу парафії входило 120 дворів Чернігова та навколишніх сіл: 61 двір Лісковиці, 19 дворів в с. Гушино і 40 дворів у с. Жолвинці [10, с. 51]. З впровадженням радянської влади простір діяльності релігійних громад обмежувався договорами, які визначали рамкову дійсність громад. Їх функціонування було обумовлене виконанням цих положень [11, арк. 26]. Церкви переходили у безоплатне користування громад, однак піддавалися контролю.

Відповідний договір, з ліквідаційним підвідділом про відокремлення церкви від держави, Чернігівського губюсту було укладено 1 квітня 1922 р. До складу новоствореної релігійної громади увійшли мешканці тих же населених пунктів, що і до революції. За родом занять до складу Іллінської релігійної громади входили в основному хлібороби, що мали початкову чи домашню освіту (323 члени) [12, арк. 7]. Богослужіння у церкві здійснював один священник (Семен Стефанович Яковенко), функції дяка виконував Григорій Стефанович Рождественський [13, арк. 77].

За типовим договором у безоплатне користування релігійної громади перейшли церковні приміщення Іллінського монастиря (Іллінська церква XI ст. з дзвіницею початку XX ст. та дерев'яний будинок для паламарів) з церковним начинням, за винятком того, яке мало історичну цінність і було виготовлено з коштовних металів та після опису підлягало вилученню. Це були срібні речі 84 проби: срібна чаша – 1 ф. 13 зол.; срібний хрест – 24 зол.; срібний ківш – 12 зол.; срібна чарка – 13 зол.; срібна риза 10 зол. на ікону «Спаситель» (5 × 6 верш.); срібна риза 10 зол. на ікону «Успіння Божої матері» (3 × 4 верш.) [12, арк. 15].

Майно Іллінської церкви, окрім ікон, богослужбових книг та речей з дорогоцінних металів, на момент передавання його Іллінській релігійній громаді, подано у таблиці 1 [12, арк. 6]:

Таблиця 1

№ п/п	Назва	Кількість
1	Святий престол дерев'яний	1
2	Жертовник дерев'яний	1
3	Дарохранилище мідна	1
4	Хрест напрестольний	3
5	Св. Євангеліє	4
6	Чаша (потир)	3
7	Дискос	3
8	Тарілка священна	5
9	Звіздця	3
10	Ложка	3
11	Купіль для хрещення	1
12	Підсвічник	19
13	Панікадило	1
14	Посудина для освячення хліба	2
15	Посудина для освячення води	1
16	Таз для миття рук	1

17	Глечик	3
18	Посудина для пожертв	2
19	Лампадка	14
20	Одежа з престолу	1
21	Покривало	2
22	Риза оксамитова	7
23	Підризник	5
24	Стихар	2
25	Воздух	8
26	Фіранка для ікон	4
27	Плащаниця оксамитова	1
28	Хрест виносний	4
29	Шафа	1
30	Килимок	3
31	Шафа для свічок	1
32	Столик для ікон	4
33	Табуретка	4
34	Лавка	2

Головною окрасою інтер'єру був дерев'яний іконостас зеленого кольору, у якому вміщувалося 40 ікон. На стінах Іллінської церкви висіло 59 ікон та Голгофа: в кіотах під склом – 3, в рамах під склом – 2, звичайних – 12, в кіотах без скла – 3, в рамах без скла на полотні та дереві – 9, без кіотів і рам – 32 [12, арк. 17].

На дзвіниці знаходилося шість мідних дзвонів: перший дзвін вагою 27 п.; другий – 5 п. 32 ф.; третій – 3 п. ½ ф.; четвертий – 1 п. 17 ф., п'ятий – 1 п. 5 ф., шостий – 17 ф. Крім того, в архіві Іллінської церкви було 18 портретів без рам династії Романових [12, арк. 22].

У користування релігійної громади перейшла 41 богослужбова книга, серед яких найдавнішою був «Апостол» 1774 р. Окрему групу складали книги останньої третини XIX – початку XX ст.: «Парастас» (1876 р.), «Мінея» в 12-ти книгах (1876 р.), «Тріодь постова» (1880 р.), «Тріодь Квітна» (1881 р.), «Мінея» (1883 р.), «Мінея» (1909 р.), «Октоїх», «Часослов», «Акафіст пр. Іллі» (1912 р.). Інші були представлені псалтирями та трєбниками різного часу (1840–1912 р.). Крім того, при церковній громаді існувала бібліотека, у якій нараховувалося 42 книги. Більшість з них мали церковний характер [12, арк. 30].

У середині 1920-х рр. Іллінська церква була однією з 16 церков Чернігова, в якій продовжували здійснюватися богослужіння. Всього їх відвідувало понад 4 тис. прихожан (4359 осіб), з яких старослов'яни складали 60 %. Іллінська церква також знаходилась у користуванні старослов'янської релігійної громади, до якої у 1925 р. входив 331 вірянин (друга після Воскресенської церкви за кількістю старослов'ян) [12, арк. 19]. Упродовж 1920-х рр. кілька разів було проведено повторні перереєстрації. Причин було декілька. По-перше, це давало змогу відслідковувати усіх городян, які входили до складу релігійних громад. По-друге, під приводом порушення умов використання, в

основному через звинувачення у приховуванні майна, з церквами розривали договори [14, арк. 200].

З наступом на церкву кількість релігійних громад у Чернігові суттєво скоротилася (з 9 до 2) [15, арк. 4]. Зменшилась і загальна чисельність діючих церков до десяти, з яких старослов'янські громади були тільки при колишньому Троїцькому монастирі та Іллінській церкві, займаючи по два приміщення кожна. Решта церков перебувала у користуванні інших громад: шість будівель належали синодальній, дві – автокефальній. В останній третині 1920-х рр. старослов'янська громада продовжувала функціонувати тільки при Іллінській церкві [16, арк. 68].

З метою збереження археологічних та архітектурних пам'яток Чернігова та відповідно до ст. 676 Кодексу законів народної освіти, Чернігівський губвиконком на середину 1920-х рр. визначив список виняткових пам'яток, які переходили під охорону та на них поширювалася заборона про здійснення будь-яких змін і втручань. Деякі з них розміщувалися на території колишнього Троїцько-Іллінського монастиря. Що стосується археологічних пам'яток, то це був один з трьох курганних комплексів, що знаходиться на Болдиних горах (його йменували Сіверянський могильник, який включав кургани по обидва боки дороги – збережені донині та поруйновані у повоєнний час). У 1920-х рр. він обмежувався: на півночі – південною частиною тодішнього молодого саду колишнього монастиря; на заході – східною межею саду, який розташовувався з правого боку дороги, навпроти північної сторони монастиря та дороги, яка проходила повз східну стіну монастиря до Іллінської церкви; на півдні – обривом Троїцької гори до Іллінської церкви і далі на схід до Лісковиці; на сході – обривом гори до Лісковиці та підйомом на Болдині гори [17, с. 83]. Міський простір у цій частині заборонялося видозмінювати, що визначало його образність та формувало відповідне ставлення. Щодо архітектурних пам'яток, то до підохоронних увійшли всі будівлі та стіни з баштами колишнього Троїцького монастиря, а на території колишнього Іллінського – тільки кам'яна кладка (залишки мосту через яр на північний захід від Іллінської церкви) [18, с. 84].

Відповідно до Постанови РНК УРСР від 16 червня 1926 р. розпочалося ведення реєстру пам'яток, які мали виняткову наукову та історичну важливість з наданням статусу республіканського значення. У 1927 р. до нього з колишнього Троїцько-Іллінського монастирського комплексу потрапив тільки Троїцький собор, що визначило його подальшу долю та означало припинення проведення в ньому будь-яких богослужінь [17, арк. 140]. Оскільки Іллінська церква до цього переліку не увійшла, то вона продовжувала функціонувати і надалі [19, арк. 4].

Стан Іллінської церкви останньої третини 1920-х рр. в цілому було визнано задовільним (останній її ремонт було проведено у 1890 р.): штукатурка місцями на цоколі обсипалась, в одному з вікон була відсутня шибка, дах потребував фарбування. Усередині стан церкви також був

прийнятним. Навколо Іллінської церкви з дзвіницею існувала огорожа, за якою знаходилася одна свіжа могила [20, арк. 25].

У квітні 1930 р., у ході антирелігійної кампанії, з десяти церков Чернігова та двох колишніх монастирських комплексів було забрано 83 дзвони. З дзвіниці Іллінської церкви зняли всі шість дзвонів, що означало припинення богослужінь [21, арк. 64].

Таким чином, рамкові правила радянського керівництва, законодавчо підкріплені програмними положеннями, суттєво скоригували міський соціокультурний простір та призвели до переструктурування буттєвої реальності. Поступальна політика модифікувалася у наступальну, направлену на ідеологічне витіснення, а нові образи релігійної дійсності, що склалися в межах радянських концептів, визначили подальше релігійне світосприйняття городян.

ПОСИЛАННЯ

1. Руденко В.Я., Новик Т.Г. Топографія древнерусских подземных сооружений Черниговского Ильинского монастыря // Спелеология и спелестология: сборник материалов IV Международной научной заочной конференции. – Набережные Челны: НИСПТР, 2013. – 382 с.; Их же. Топографія Чернігівського Іллінського монастиря за давньоруської доби // Сакральное пространство пещеры: тезисы докладов и сообщений VII Международной научной конференции по Церковной археологии (Севастополь, 8–14 сентября 2013 г.). – Севастополь, 2013. – С. 34–35.
2. Черненко О.Є., Новик Т.Г., Міхеєнко К.М. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви у Чернігові // Археологічні дослідження в Україні 2015. – К., 2016. – С. 228–230.
3. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-15, оп. 1, спр. 110, арк. 26.
4. Киридон А. Руїнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2013. – Вип. 22. – С. 91–102.
5. ДАЧО, ф. Р-17, оп. 1, спр. 88, арк. 15.
6. Генеральний план розвитку Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» у м. Чернігові з визначенням меж та зон охорони пам'яток заповідника. – К., 2008. – Кн. 1: Текстова частина. – С. 94.
7. ДАЧО, ф. Р-698, оп. 7, спр. 3, арк. 193–205.
8. ДАЧО, ф. Р-698, оп. 7, спр. 4, арк. 2–9.
9. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 608, арк. 1.
10. Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий монастырь ныне Троицкий-Архиерейский дом: его прошлое и современное состояние. 1069–1911 г. – Чернигов: Тип. Губ. Правления, 1911. – С. 51–52.
11. ДАЧО, ф. Р-15, оп. 1, спр. 110, арк. 26.
12. ДАЧО, ф. Р-17, оп. 1, спр. 32, арк. 1–31.
13. ДАЧО, ф. Р-17, оп. 1, спр. 96, арк. 77.
14. ДАЧО, ф. Р-67, оп. 1, спр. 27, арк. 200.
15. ДАЧО, ф. Р-67, оп. 1, спр. 285, арк. 4.
16. ДАЧО, ф. Р-67, оп. 5, спр. 117, арк. 68.
17. Обязательное постановление Черниговского Губисполкома № 213 от 17 декабря 1923 г. Сборник обязательных постановлений, приказов и объявлений Губисполкома, действующих на территории Черниговщины 1924–1925 гг. – Чернигов, 1924. – С. 83–84.
18. ДАЧО, ф. Р-65, оп. 1, спр. 620, арк. 140.
19. ДАЧО, ф. Р-67, оп. 1, спр. 285, арк. 4.
20. ДАЧО, ф. Р-17, оп. 1, спр. 32, арк. 25.
21. ДАЧО, ф. Р-67, оп. 1, спр. 483, арк. 64.

Непотенко И.В. Интерпретация Ильинского монастырского пространства в Чернигове в 1920-е гг. на основе сохраненной и потерянной символической реальности

Статья посвящена проблеме религиозного пространственного измерения в условиях создания новой политической действительности на примере Ильинского монастыря в Чернигове. Внимание сосредоточено на важных церковных вопросах, охарактеризованы программные положения как орудие унификационной и антирелигиозной политики в рамках советского концептуализма.

Ключевые слова: пространственное измерение, символизм, монастырский ансамбль, религиозное пространство, экстремальность.

Nepotenko I.V. The interpretation of the monastic space of the monastery of St. Elias in Chernihiv in 1920s by the example of saved and lost symbolic reality

The article is devoted to the problem of religious space during the formation of new political reality by the example of the monastery of St. Elias in Chernihiv. Attention is riveted on the main religious questions; legislative acts as an instrument of unification and antireligious policy within soviet conceptualism are characterized.

Key words: local space, symbolism, monastery, religious space and optimality.

15.02.2019 p.

ВДК 94(477):902.1«16–17»/«218»

V.I. Mezentsev
Yu.M. Sytyi
Yu.O. Kovalenko

**ARCHAEOLOGICAL RESEARCH
ON 17th-18th-CENTURY
BATURYN IN 2018**

This article demonstrates Western influences on the fortifications and layout of Hetman I. Mazepa's estate near Baturyn. It also examines the excavated remnants of residences and service structures constructed by I. Mazepa, Chancellor General P. Orlyk, and Hetman K. Rozumovsky, as well as the ceramic stove tiles executed in Ukrainian and Dutch baroque styles, and other 17th-18th-century archaeological finds in the town in 2018. Computer reconstructions of the fragmented tiles with the coats of arms of P. Orlyk and I. Mazepa are published and discussed.

Key words: Baturyn, I. Mazepa manor, brick foundations, decorative and heraldic stove tiles, computer reconstructions.

Last year, archaeologists continued their excavations in Baturyn, Chernihiv Oblast. This Canada-Ukraine project is sponsored by the Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS) at the University of Alberta, the Pontifical Institute of Mediaeval Studies (PIMS) at the University of Toronto, and the Ukrainica Research Institute in Toronto, Canada. In 2017–2019, the Ukrainian Studies Fund at Harvard University in Boston, the United States, contributed its subsidies to the historical and archaeological research of early modern Baturyn.

Forty-five students and scholars from the Chernihiv Collegium National University, the Chernihiv Regional Historical Museum, the Hlukhiv National Pedagogical University, and the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in Kyiv were involved in the 2018 excavations. Yurii Sytyi, senior fellow at the Centre for Archaeology and Early History of Northern Left-Bank Ukraine at the Chernihiv University leads the Baturyn archaeological expedition. Yurii Kovalenko, M.A., the head of the Scholarly Research Department at the Hlukhiv National Preserve and the instructor of archaeology of Ukraine at the Hlukhiv University participated in the Baturyn excavations and examination of its findings.

Prof. Zenon Kohut, the eminent historian of the Hetmanate

and former director of CIUS, is the founder of the Canada-Ukraine Baturyn project and its academic adviser. Dr. Volodymyr Mezentsev, research associate of CIUS Toronto Office, is the executive director of this project from the Canadian side. Prof. Martin Dimnik, the leading Canadian historian of medieval Chernihiv principality and ex-president of PIMS, has also engaged in this research and the publication of its results in North America [1].

In 1669–1708, Baturyn was the capital of the Cossack state, or Hetmanate. It had become known in the West as the major, prosperous, and well-fortified town in central Ukraine, as well as the seat of Hetman Ivan Mazepa (1687–1709), the prominent Cossack ruler most respected in Europe.

In 1708, I. Mazepa concluded an alliance with Sweden and rebelled against Moscow's growing curtailment of the Hetmanate sovereignty. However, that year, in the course of the tsarist suppression of this uprising, Russian forces razed insurgent Baturyn to the ground. The outstanding reformer of the Cossack polity, Hetman Kyrylo Rozumovsky (1750–1764, d. 1803), rebuilt and repopulated the town and facilitated its manufacturing production and trade with Western and Eastern Europe during the second half of the eighteenth century. In the nineteenth and twentieth centuries, the former hetman capital steadily declined, turning into a small provincial borough or *mistechko*.

According to V. Mezentsev's research, between 1696 and 1700, I. Mazepa commissioned his stately three-story masonry palace in Honcharivka, the environs of Baturyn. It was pillaged and destroyed by Muscovite troops in 1708.

Investigations of the ramparts with a glacis and five earthen bastions of this manor by Dr. Oleksandr Bondar (Chernihiv Historical Museum) have shown that their design, building techniques, and polygonal layout were modelled on advanced seventeenth-century Dutch strongholds (fig. 1). These bastion fortifications of I. Mazepa's main residence in Baturyn are the earliest-known in Left-Bank Ukraine [2].

Within the Cossack realm, the Honcharivka estate also represented the first known example of a fortified villa called *palazzo e fortezza* («palace and fortress»), which appeared in Italy in the sixteenth century and superseded medieval masonry or wooden castles. Such complexes, like that in Honcharivka, combined early modern civil palace architecture with predominantly bastion defences. From the late sixteenth century, this type of Italian fortified villas spread throughout Western and Central Europe, reaching western Ukraine in the early seventeenth century.

Inside the ramparts of the Honcharivka manor, occupying an area of nine hectares, besides I. Mazepa's palatial court, a fruit garden, a birch grove, and an arable field were located. The graphic reconstruction of this estate prepared by O. Bondar, with its orderly network of straight lanes, resembles the regular layout of so-called «French parks» (fig. 1). The design of man-made parks with vegetation areas cultivated in geometric forms and straight or figured alleys originated in Renaissance Italy and became popular in France during the